

В. І. Захарченко**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО АНАЛІЗУ ПРОЦЕСІВ ТІНІЗАЦІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ ЕКОНОМІКИ**

Стаття присвячена застосуванню різних теоретико-методичних підходів (економіко-статистичного, правового, інституційного, податкового та міждисциплінарного) до аналізу процесів тінізації української економіки. Підкреслено доцільність поділу тіньової економіки на три види: «біла» (офіційна), «сіра» (неофіційна) та «чорна» (кримінальна). Оцінено сильні та слабкі сторони основних методів оцінювання рівня тіньової економіки, а саме – прямих (експертні оцінки, опитування, витрати населення – роздрібний товарообіг), непрямих (збиткові підприємства, сукупний попит – сукупна пропозиція, електричний), МІМІС-методу та методу «соціальної справедливості». Встановлено дійсні причини тінізації економіки, які вбачаються в недоліках державного регулювання, вадах його інституційного забезпечення та «ерозії» моральних цінностей у представників влади і бізнесу. Виявлено основні схеми тіньової діяльності в Україні (офшори, «сірий імпорт», контрабанда тощо). Визначено рівень тінізації української економіки. Показано негативний вплив тіньової економіки на бюджетний процес. Обґрунтовано стратегічні напрями зниження рівня тінізації української економіки.

Ключові слова: тінізація економіки, тіньова економіка (офіційна, неофіційна, кримінальна), тіньові схеми, рівень тінізації економіки, детінізація економіки.

Постановка проблеми. Комплекс проблем української економіки, пов'язаних з недоліками державного регулювання, її монополізацією та олігархізацією, одним із своїх проявів має формування потужного сектору тіньової економіки. Частка цього сектору в національній економіці значно перевищує «природний рівень» і це ускладнює не тільки прогнозування економічного розвитку країни, але й ставить під сумнів ефективність дій регуляторних органів на всіх рівнях, веде до посилення фінансово-економічної, а відтак, і політичної нестабільності, а отже, створює загрози економічній, а й загалом – національній безпеці. Тому аналіз процесів тінізації української економіки (на основі сучасних теоретичних і методичних підходів) має не тільки загальнонаукове, а й практичне значення, оскільки окреслює для економіки країни та її регіонів траєкторію «злету».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні немає чіткого розуміння сутності процесів тінізації економіки, хоча ще в часи Ксенофонта, Платона та Аристотеля економіка поділялася на добросовісну й недобросовісну. Досить предметно процеси тінізації економіки стали розглядатися тільки в 30-х роках минулого століття, але проривом у їх вивченні стала стаття американського економіста П. Гутманна «Підпільна економіка» (1977). У ній автор підкреслив важливість встановлення причин тінізації економіки, сутності і структури тіньової економіки, її соціально-економічних наслідків тощо. Для осмислення причин і наслідків тінізації економіки важливе значення мала праця перуанського економіста Е. де Сото «Інший шлях» [1].

В останні десятиліття процеси тінізації економіки вивчаються на міждисциплінарній основі. З-поміж зарубіжних дослідників значний внесок у їх дослідження зробили С. Барсукова, Н. Брукс Б. Даллаго, А. Ділнот, Д. Енсте, Д. Кассель, Т. Корягіна, Ю. Латов Д. Макаров П. Сміт, В. Танзі, Дж. Томас, Е. Фейг, К. Харт, Ф. Шнайдер та ін., з українських – З. Варналій, В. Васенко, І. Мазур, В. Мандибур, Л. Попова, В. Предборський, Т. Тищук, О. Турчинов, Ю. Харазішвілі та ін. Їхні напрацювання достатньо глибоко розкривають сутність процесів тінізації економіки та особливості її прояву на макрорівні, однак вони не дають (зокрема праці вітчизняних учених) усестороннього й цілісного уявлення щодо них в українській економіці.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз процесів тінізації української економіки (їх причинної зумовленості, особливостей тощо) – на основі сучасних теоретичних і методичних підходів.

Виклад основного матеріалу. Процеси тінізації економіки зумовлюють формування в межах національної економіки сектору тіньової економіки. Визначення змісту цих процесів, зокрема діяльності, пов'язаної з ними, дозволяє дослідникам встановити межі тіньової економіки згідно різних теоретичних підходів (табл. 1).

Таблиця 1 – Межі тіньової економіки згідно різних теоретичних підходів

Основні теоретичні підходи	Представники	Характерна діяльність
Економіко-статистичний	П. Гутманн, П. Сміт, В. Танзі, Дж. Томас, Е. Фейг, Ф. Шнайдер	що не зараховується до ВВП
Правовий	Б. Даллаго, А. Ділнот, С. Морісс, Т. Корягіна, Д. Макаров	заборонена законодавством
Інституційний	Е. де Сото	визначена розміром трансакційних витрат
	Ю. Латов	визначена сукупністю неофіційних правил
Фіскальний	Н. Брукс	прихована від оподаткування
Міждисциплінарний	З. Варналій, І. Мазур, О. Турчинов	відмічена вище

Джерело: авторська розробка.

В дусі інституціоналізму, зокрема теорії трансакційних витрат, Е. де Сото [1] визначає тіньову економіку як нішу для тих, чії витрати на дотримання чинного законодавства при здійсненні господарської діяльності перевищують вигоди від досягнення наміченої мети.

В межах міждисциплінарного підходу, З. Варналій дав таке визначення тіньової економіки: «це складне соціально-економічне явище, що представлене сукупністю неконтрольованих і нерегульованих як протиправних, так і законних, але аморальних, економічних відносин між суб'єктами економічної діяльності з метою отримання доходів за рахунок їх приховування і ухилення від сплати податків» [2, с. 48].

Відповідно до рекомендацій Міжнародної конференції статистиків ринку праці (СНР-1993), для адекватного визначення неконтрольованих державою обсягів економіки застосовується така класифікація: тіньова, неформальна та протизаконна економіка [3]. Але ж і неформальна, і протизаконна економіка мають ознаки тіньової. Тому ми стоїмо на позиціях тих економістів, які (з деякими варіаціями) виділяють три види тіньової економіки:

– «біла» (офіційна) тіньова економіка, що виявляється в дозволеній, але формально незареєстрованій, а отже, не залученій до офіційної статистичної звітності економічній діяльності. Це може бути – несанкціонована торгівля, здавання нерухомості в оренду, приватне репетиторство, різноманітна посередницька діяльність, аутсорсинг, дистанційна робота, строкові трудові договори, робота на дому тощо;

– «сіра» (неофіційна) тіньова економіка – економічна діяльність, яка дозволена законом, але не реєструється (переважно це дрібний бізнес), частково або повністю не фіксується у статистичній звітності, що дозволяє її суб'єктам уникати витрат, пов'язаних з отриманням ліцензій, сплатою податків тощо. Її види – нелегальне виробництво офіційно дозволених товарів, тіньова зайнятість, ухилення від сплати податків, валютно-фінансові й фондові порушення;

– «чорна» (кримінальна) тіньова економіка – заборонена законом економічна діяльність. Її види – виробництво і збут психотропних і наркотичних товарів, грабунки, торгівля людьми і фальшивими ліками, розкрадання, шахрайство, виготовлення і збут зброї, інша протиправна діяльність.

Якщо «сіру» тіньову економіку живлять «чисто» економічні злочини, наприклад фіктивне підприємництво, то «чорну» – суміжні злочини, тобто злочини загальнокримінальної і економічної спрямованості, наприклад – шахрайство з фінансовими ресурсами. Особливістю сучасної економічної злочинності є те, що її суб'єкти часто об'єднуються за принципами мережної організації і тому вона часто змикається з організованою злочинністю.

Усі три блоки тіньової економіки об'єднує те, що вони є асоціальними і що їх підживлюють спільні джерела тінізації. Один із дослідників тіньової економіки в країнах третього світу К. Харт [4] вважав, що її живильним середовищем є маргіналізація суспільства, спричинена деформацією базових державних і громадських інститутів. Але оскільки тіньова економіка існує і в розвинених країнах (з належним інституційним базисом), то його уявлення про першоджерела цієї економіки довелося переосмислити. Нині вважається, що тінізація економіки породжується: а) недоліками, а то й провалами в системі державного управління; б) вадами її інституційного забезпечення

(законодавчого, політичного, ідеологічного, культурного); в) «ерозією» духовно-моральних цінностей, передусім чиновників і бізнесменів.

Поширення тіньової економіки, особливо «сірої», виступає передусім як реакція на недоліки і жорсткість державного регулювання. Якщо це регулювання передбачає системні обмеження, то це провокує на їх порушення, особливо якщо це обіцяє вагомі вигоди. Не випадково Е. де Сото головним чинником тінізації економіки вважає бюрократизм. Проведені його інститутом польові дослідження показали, що для реєстрації швейної майстерні, наприклад, в Перу потрібно витратити 289 днів, а витрати дорівнюють 32 мінімальним місячним заробітним платам; для отримання ліцензії на торгівлю у вуличному кіоску потрібно 43 дні і 15 зарплат [1]. Зрозуміло, що в таких умовах бізнес віддаватиме перевагу тішовій діяльності.

Чимало дослідників чи не основним чинником тінізації економіки вважають високий рівень податкового навантаження, проте це не зовсім відповідає дійсності. Наприклад, в Україні загальне податкове навантаження на підприємство складає 55,5 %, у Франції – 65,8 % (найбільше в Європі), Австрії – 55,5 %, Швеції – 54,6 %, а у Греції – тільки 47 %. Разом з тим, рівень тінізації в останній, хоча й менший, ніж в Україні, але значно більший (близько 25 %), ніж у країнах з найвищою податкосмністю [5, с. 178]. Отже, зменшення податкового навантаження не обов'язково призводить до зменшення «тіні».

Іншими важливими чинниками зростання тіньової економіки є: недосконалість законодавства, зокрема ділового; низький рівень заробітної плати та добробуту населення; значна частка в національній економіці державного сектору; загострення кризових явищ; сильна інтегрованість у світогосподарські зв'язки, що дозволяє національному капіталу «розчинитися» у глобальному тішовому ринку (офшорах, хедж-фондах, фондах прямих інвестицій та ін.).

Тінізація економіки не могла б відбуватися, якби суб'єкти господарської діяльності, зокрема бізнесмени, дотримувалися, згідно поглядів Дж. Мілля, певних етичних принципів, деякого еталонного способу поведінки, який би протистояв їх ринковому егоїзму [6, с. 11]. Хоча, згідно *філософії господарства* Ю. М. Осипова, мораль в економіці дуальна, вона може підчас поєднувати непоєднуване: підказує робити все, що не заборонено законом, робити ще більше, якщо можна обійти закон [7, с. 656].

І все ж таки, в сучасних умовах бізнес не може бути успішним, якщо він не ґрунтується на міцній моральній основі. Таким є лейтмотив *етичної економіки* – нового наукового напрямку, який успішно розвивається на Заході, зокрема німецьким ученим і підприємцем Клаусом Штайльманом. У його вченні *нової філософії бізнесу* на перший план виносяться питання етики конкурентних відносин [8, с. 288-307].

Отже, економіка майбутнього має бути не тільки ефективною, а й законною та моральною. Це означає, що в ній немає місця «сірій» і «чорній» економіці, а «біла» економіка має бути зведена до мінімуму. Наразі дійсність така, що актуальним є завдання щодо зниження розмірів тішової економіки.

При цьому треба враховувати й деякі позитивні сторони тішової економіки, зокрема «білої» та «сірої». Так, Д. Кассель її позитиви бачить у тому, що вона, по-перше, виконує функцію «економічного мастила», що згладжує перепади в економічній кон'юктурі (шляхом переміщення ресурсів між легальною та тішовою економікою), по-друге, є «соціальним амортизатором», оскільки, наприклад, через приховану зайнятість знижує соціальну напругу в суспільстві, по-третє, неофіційні доходи використовуються для купівлі товарів в легальному секторі, а відмиті кошти з часом оподатковуються [9]. Ф. Шнайдер та Д. Енсте позитив тішової економіки бачать в тому, що вона дозволяє бізнесу звільнитися від корупції та тиску з боку держави [10]. Ю. Харазішвілі до позитивних відносить такі риси тішової економіки: можливість збереження трудового потенціалу, розв'язання проблеми доходів, елементарне виживання певної частини населення [11, с. 23].

Для оцінювання рівня тінізації економіки існують різні методи [12]:

– *прямі* (на мікрорівні) – експертних оцінок, анкетного опитування, порівняння витрат населення і роздрібного товарообороту;

– *непрямі* (на макрорівні) – збитковості підприємств (полягає у визначенні граничних мінімального та максимального коефіцієнтів тішової економіки як частки ВВП), порівняння сукупного попиту і сукупної пропозиції, електричний (за перевищенням темпів спаду реального ВВП над темпами спаду споживання електроенергії) та монетарний;

– *МІМІС-метод*, що формально належить до непрямих, але може використовувати інформацію, отриману й прямими методами. Найбільший внесок у його розробку зробив професор Лінцського університету (Австрія) Фрідріх Шнайдер. Цей метод дозволяє встановити не тільки рівень оподаткування (як і більшість інших), а й причини виникнення та зростання тіньової економіки. Отже, МІМІС-метод є універсальним, саме тому його взяли на озброєння фахівці Світового банку та МВФ.

На основі МІМІС-методу (в контексті гіпотези про існування зворотної залежності між часткою оплати праці у ВВП і рівнем тінізації економіки) та моделі макроекономічної рівноваги «Альфа» Ю. М. Харазішвілі [11] розробив *метод «соціальної справедливості»*. Цей метод дозволяє виокремити внутрішню й зовнішню тіньові частини ВВП. Внутрішня частина «індукується» тіньовою оплатою праці, а зовнішня є результатом перекручених пропорцій перерозподілу доходів між працею та капіталом і тому виступає додатком до офіційного ВВП.

Мінекономрозвитку України для оцінки рівня тінізації економіки використовує, згідно затверджених ним методичних рекомендацій, чотири методи (витрати населення – роздрібний товарооборот, збитковості підприємств, електричний та монетарний). Оцінки за окремими методами зводяться в інтегральний показник рівня тінізації економіки [13].

Методика визначення обсягів тіньової економіки (яка безпосередньо не спостерігається), що її використовує Держслужба статистики України, хоча й гармонізована з міжнародними стандартами, однак вона дає дещо занижені результати порівняно з іншими методами [3].

В сучасних умовах методи оцінювання розмірів тіньової економіки мають удосконалюватися. Це пов'язано з тим, що такі види діяльності, як, наприклад, телемаркетинг і майнінг криптовалют, не можуть бути оцінені за класичними механізмами ціноутворення. Крім того, глобалізація фінансових систем передбачає розвиток міжнародних банківських мереж, електронних торговельних систем та мереж здійснення операцій з нерухомим майном на основі інформаційних технологій, що веде до утворення т. зв. *комунікаційної тіні* [14, с. 53]. Тінізації світових торговельних та фінансових потоків особливо сприяє використання інструментів трансфертного ціноутворення, зокрема у вертикально інтегрованих компаніях, та відмивання грошей (виведення грошей за кордон, інвестування з офшорних зон тощо).

У великих розмірах (понад 30 % ВВП) тіньова економіка зазвичай формується в країнах з олігархічною моделлю державного устрою і економічного зростання. Ця модель є стримуючим чинником для подолання політичної і економічної корупції, становлення правової держави, удосконалення відносин власності, розвитку цивілізованих конкурентних відносин, еквівалентного обміну результатами праці між суб'єктами ринкових відносин, подолання інфляційних процесів, оптимізації оподаткування, наповнення бюджетів і раціонального використання бюджетних коштів, впровадження інновацій та інвестицій, зростання зайнятості і стимулювання високопродуктивної праці, прогнозування і підтримання розвитку реального сектору економіки, справедливого розподілу доходів, підвищення рівня життя тощо. Тому деолігархізація економіки є одним із «наріжних каменів» її детінізації.

Детінізація економіки – сукупність макро- і мікрорівневих економічних, організаційно-управлінських, технічних, технологічних та правових державних заходів щодо створення економічних передумов зацікавлено-ініціативного повернення взаємовідносин між учасниками фінансово-господарського обороту речей, прав, дій з тіньового, тобто з різних причин невраховуваного державою, економічного обороту, а також побудови організаційно-правової інфраструктури превентивного впливу на усунення причин та умов, що сприяють відтворенню джерел тіньової економіки [15, с. 536].

Згідно рекомендацій Е. де Сото [1], в основі детінізації у сфері офіційної тіньової економіки має бути прозора система реєстрації майна. Перший крок до її створення – впровадження системи повного відкритого кадастру, що містить інформацію про власника майна та пов'язаних з цим майном прав (іпотекою, орендою, сервітутами). При цьому на державу слід покласти відповідальність за правильність відомостей у кадастрі.

Детінізація у сфері неофіційної тіньової економіки має виходити з того, що рішення про опортуністичну поведінку (з метою одержання односторонньої вигоди) суб'єкт господарювання приймає на підставі співвідношення «чисті витрати – вигоди», тому що тіньова економічна діяльність, маючи менші трансакційні витрати, дає можливість отримати більші вигоди в умовах

конкуренції з суб'єктами офіційної економіки. Збільшення трансакційних витрат в тіньовому секторі економіки (за рахунок заходів із детінізації економіки, наприклад – удосконалення ділового законодавства) може зумовити вірогідність максимізації прибутків його суб'єктів господарювання без девіантної поведінки.

Для України проблема детінізації економіки є винятково важливою, тому що серед країн з перехідною економікою вона має чи не найбільший тіньовий сектор. Формування цього сектору почалося ще в часи існування СРСР – через зрощування «цеховиків» із криміналітетом та корупціонерами владно-управлінських структур. Його масштаби різко зросли у 1994–1998 рр. (до 65 % ВВП), коли відбувалася масова «прихватування» державного майна [16, с. 19].

Для подолання різко негативних проявів тінізації української економіки Указом Президента № 216/2002 від 05.03.2002 р. «Про Заходи щодо детінізації економіки України на 2002-2004 роки» передбачалося таке: дерегуляція бізнесу, удосконалення управління державними корпоративними правами, легалізація нерегламентованої зайнятості та доходів населення, удосконалення функціонування окремих товарних ринків, удосконалення грошово-кредитної та банківської систем, реформування податкової системи, посилення контролю у бюджетній сфері, удосконалення діяльності органів державної та органів місцевого самоврядування. Однак на практиці впровадженням цих заходів майже ніхто не займався, тому що їх наслідки могли бути небажаними для політичних і бізнесових кіл країни. В результаті тіньова економіка в Україні перетворилася на усталену інституційну патологію.

Певний поштовх детінізації української економіки дав ще один Указ Президента України – №1615 від 18.11.2005 р. «Про першочергові заходи щодо детінізації економіки та протидії корупції». Про це свідчить те, що частка грошового агрегату M_0 , який включає готівкові кошти в обігу поза депозитними корпораціями, за 2000–2012 рр. скоротилася на 13,6 % [17, с. 88]. Однак рівень тінізації української економіки й досі залишається неприпустимо високим.

Держслужба статистики України з 2006 по 2016 р. визначає обсяги тіньової економіки в діапазоні від 15 % до 18 % ВВП. Але варто відмітити, що ці показники значно відрізняються від даних інших організацій та науковців.

За оцінками Л. Медіни та Ф. Шнейдера, середній розмір тіньової економіки України, обчислений за МІМІС-методом, у період 1991-2015 рр. складав 44,8 % ВВП, а в 2015 р. – 42,9 %. Для порівняння: в Росії аналогічні показники становили 38,4 % і 33,7 %, Латвії – 22,2 % і 16,6 % (це найнижчий рівень серед країн колишнього СРСР), Польщі – 25,1 % і 16,7% ВВП. Натомість у високорозвинених країнах (США, Нідерланди, Японія, Швейцарія, Сінгапур) цей показник знаходиться в межах від 7 % до 15 % ВВП [18].

Розрахунки рівня тінізації економіки за ряд останніх років, проведені Ю. Харазішвілі з використанням методу «соціальної справедливості» дали ще вищі показники, ніж за МІМІС-методом (табл. 2).

Таблиця 2 – Рівні тінізації економіки України, % ВВП

Рівні тінізації	Роки						
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Загальний	61,2	63,8	57,3	51,6	52,2	54,8	61,8
Внутрішній	28,5	30,3	25,1	21,7	21,4	22,6	28,6
Зовнішній	32,7	33,5	32,2	29,9	30,8	32,2	33,2

Джерело: складено за даними [11, с. 36].

З табл. 2 видно, що повернення до високих показників тінізації економіки (рівня 2010 р.) пов'язане передусім із зростанням внутрішньої тінізації економіки, яка залежить від рівня тіньової зайнятості.

На регіональному рівні найвищі показники тінізації економіки, розраховані за цим же методом, відмічаються у промислових регіонах та Києві (рис. 1).

Причому обсяги тіньового валового регіонального продукту (ВРП) Дніпропетровської, Запорізької, Полтавської, Харківської областей та Києва перевищують аналогічні обсяги всіх інших областей України, разом узятих.

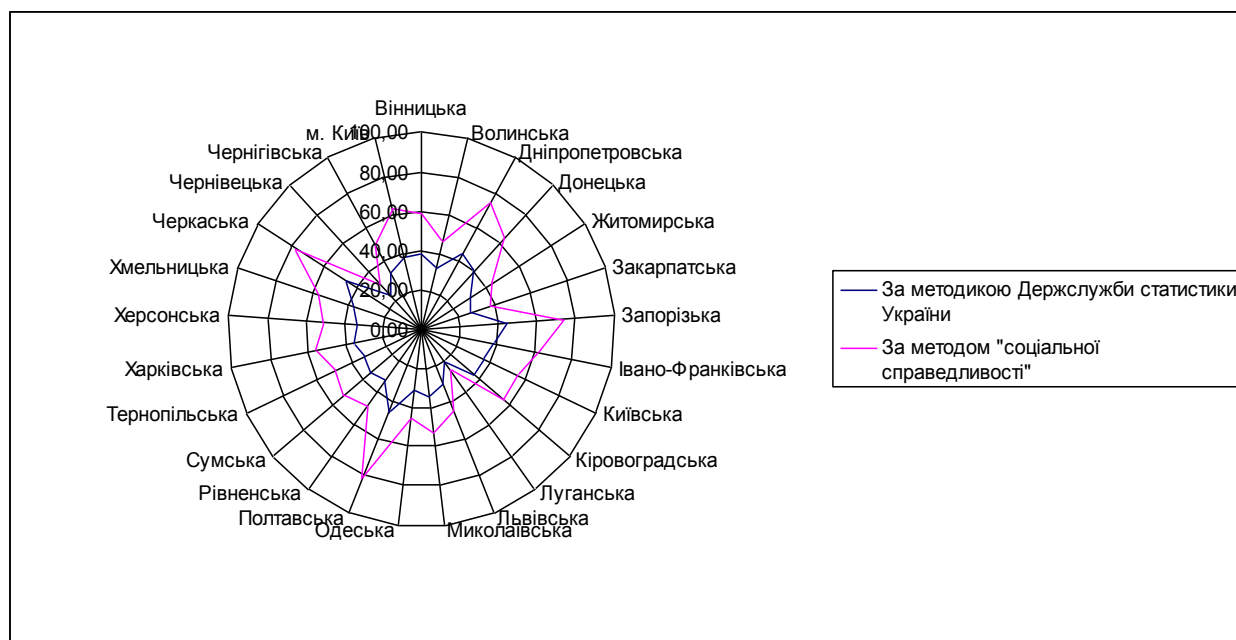

Рисунок 1 – Показники рівня тінізації економіки регіонів України, % офіційного валового регіонального продукту (2015 р.)

Джерело: побудовано за даними [11, с. 37-38].

Інтегральний показник рівня тіньової економіки (за методикою і даними Мінекономрозвитку) у 2012 р. склав 32 %, у 2013 р. – 35 %, у першому півріччі 2017 р. – 35 % від офіційного ВВП (це на 3 в. п. менше за показник першого півріччя 2016 р.), тобто він варіює, але кардинально не зменшується.

Серед основних причин, що визначають високу частку тіньового сектору в національній і регіональній економіці, варто відмітити такі:

1) відсутність стабільного ділового законодавства та серйозні прогалини в ньому, що зумовлює нерегульованість суспільно-економічних відносин;

2) недостатній рівень захисту прав власності, вимаганням працівниками правоохоронних органів грошей у компаній під надуманими приводами;

3) відсутність історичної практики дотримання норм та моральних стандартів законослухняної поведінки фізичних і юридичних осіб, наприклад щодо сплати податків;

4) неефективність державного регулювання економіки на тлі високої бюрократизації;

5) засилля корупції в усіх сферах суспільного життя, в т. ч. політичній та економічній. Корупцію в економіці щонайбільше видають топ-скандали, наприклад щодо «вишок Бойка», схем Онищенко і Курченка, застосування формули «Роттердам+», RAB-регулювання та ін.;

6) недосконалість грошово-кредитного регулювання, яке полягає у завищенні облікової ставки НБУ, встановленні гнучкого валютного курсу (замість прив'язки до стійкої валюти, наприклад євро), випуск облігацій державної позики з розмірами відсотків на користь кредиторів тощо;

7) недосконалість фіскальної політики держави (неефективне адміністрування податків та митних платежів, правова незахищеність платників податків, відсутність ефективних механізмів покарання за недотримання податкового законодавства);

8) слабкий контроль за використанням бюджетних коштів, зокрема з боку Рахункової палати України;

9) загострення проблем на ринку праці (зростанням рівня безробіття, низькі економічні стимули до офіційного працевлаштування працівників) та відсутність ефективної системи контролю і покарання за неофіційне працевлаштування та неоподаткування заробітної плати;

10) тривала соціально-економічна криза в країні (розвал промисловості, низька рентабельність бізнесу, зубожіння переважної маси населення тощо);

11) непослідовність соціально-економічних реформ, через що країна потрапляє в інституційні пастки (монополізму, олігархізму, корупції та ін.).

Наведені та деякі інші причини зумовлюють масштабну тінізацію економіки України та її регіонів. При цьому основними видами тіньової діяльності виступають:

– *офшорні схеми*, що дозволяють щорічно виводити з України близько 10 % ВВП. Як показують дослідження «Tax Justice Network», загальна сума коштів, виведених в офшори з України, складає 167 млрд. дол., тобто перевищує величину сукупного зовнішнього боргу України [19, с. 36]. Найбільшим недоліком офшорних схем є те, що вони дозволяють виводити за кордон не тільки прибуток, а й частину необхідного продукту (фонду заробітної плати), а також ресурси амортизаційного фонду, що «ріже під корінь» вітчизняну промисловість;

– *«сірий імпорт»* (завезення та вивезення товарів за заниженими цінами) та *контрабанда* (незаконне переміщення через державний кордон товарів, цінностей та інших предметів). Прикладом контрабанди може бути завезення в Україну (через паливний термінал в Новоград-Волинському) російського дизельного палива, що надходить по нафтопродуктопроводу «Самара – Західний напрямок»;

– *конвертаційні центри* (з «відмивання» нелегальних грошей);

– *«скрутки»* або «пересортиця» при обліку ПДВ під час руху товарів чи послуг від одного контрагента до іншого;

– *контрафакт* (підпільне виробництво);

– *тіньова зайнятість*, що, за даними Держслужби статистики України, складає 3,7 млн. осіб, або 23,1 % від загальної кількості зайнятого населення. Внаслідок неформальної зайнятості (використання ФОП замість найму, виплати нелегальної заробітної плати тощо) щорічні втрати Пенсійного фонду перевищують 30 млрд. грн. [20];

– *виведення прибутку через псевдонідприємництво фізичних осіб*;

– *заниження оборотів* шляхом приховування доходів або перебільшення витрат, особливо в дрібному бізнесі, де цей показник може доходити до 80-90 %;

– *проведення готівкових операцій без обліку* і, відповідно, вилучення з обігу різниці між офіційними й реальними цінами на товари і послуги;

– *заниження цін на акції корпорацій* (при оформленні продажу контрольних пакетів тощо);

– *незаконний видобуток корисних копалин і використання інших природних ресурсів* (лісових, земельних та ін.). Так, обіг тіньового ринку землі в Україні становить понад 12 млрд. грн. [21];

– *хабарництво*, рівень якого показує частку домогосподарств, члени яких давали хабарі працівникам поліції, освіти, охорони здоров'я, соціального захисту, судової системи. Україна за його рівнем (38 %) серед постсоціалістичних країн виглядає досить респектабельно в порівнянні з Таджикистаном (50 %), але не дуже привабливо в порівнянні з Грузією (7 %), яка в радянські часи була «меккою» хабарництва, не кажучи вже про розвинені країни, такі як Франція (2 %), Німеччина (3 %) та ін. [22, с. 31];

– *«відкати»* (неофіційна оплата послуг представникам державних органів), які коливаються від подарунків вартістю декілька тисяч доларів до 60–80 % від суми державного контракту та 60–70 % відшкодованого ПДВ;

– *шахрайство*, яке набуло загрозливих масштабів. Так, за повідомленнями ЗМІ, у Києві на початку 2018 р. була викрита злочинна група осіб, які уклали з контрагентами угоди на постачання металопродукції (з передоплатою в розмірі 15 млн. грн.), але її за вказаними в угодах адресами не відвантажували;

– *крадіжки* у державних і акціонерних (з державною часткою) підприємств. За інформацією НАБУ, посадові особи ТОВ «Енергія-Новий Розділ», ТОВ «Енергія-Новояворівськ» та ТОВ «Енергія» затримані його детективами за розкрадання понад 300 млн. куб. м природного газу, що належав «Нафтогазу», на суму близько 1,4 млрд. грн.

Сукупний обсяг тіньового сектору української економіки (за усіма видами тіньової діяльності) становить щонайменше 350 млрд. грн. на рік [23, с. 19]. Це є головною причиною того, що до державного бюджету не надходить майже 60 % податків від обсягу прибутків, що їх одержують суб'єкти господарської діяльності [14, с. 50]. Найбільші втрати державного бюджету пов'язані з такими тіньовими схемами (табл. 3).

З табл. 3 видно, що лівову частку «тіні» в економіці України (понад 70 %) становлять офшорні схеми і митні порушення. Щодо порушень, пов'язаних зі спрощеною системою оподаткування, то, незважаючи їх масовість, вони не перевищують і десятої частини тіньового обсягу економіки.

Таблиця 3 – Вплив тіньових схем на державний бюджет України

Тіньові схеми	Приблизні обсяги			Втрати бюджету		
	млрд. грн.		%	млрд. грн.		%
	в діапазоні	в середньому		в діапазоні	в середньому	
Офшорні схеми	260-320	290	50,1	50-65	57,5	39,3
«Сірий імпорт», контрабанда	80-230	155	26,8	25-70	47,5	32,4
Конвертаційні центри	40-50	45	7,8	12-15	13,5	9,2
«Скрутки»	50-60	55	9,5	10-12	11,0	7,5
Контрафакт	10	10,0	6,8
ФОП замість найму	10	10	1,7	2,5-5	3,8	2,6
Виведення прибутку через псевдопідприємство фізичних осіб	3-7	5	0,8	0,7-3	1,9	1,3
Зниження оборотів	18-20	19	3,3	1-1,5	1,3	0,9
В с ь о г о	461-697	579	100,0	111,2-181,5	146,4	100,0

Джерело: складено автором за даними [24].

Знижувати рівень тінізації економіки України потрібно у фарватері трьох основних причин її поширення, а саме через: 1) удосконалення системи державного регулювання; 2) покращення інституційно-правового середовища; 3) підвищення моральності в трикутнику «влада – бізнес – громадянське суспільство».

В системі державного регулювання економіки основним засобом боротьби з її тінізацією слід визнати законодавче підвищення частки оплати праці у випуску продукції. Це автоматично підвищить її частку у ВВП (до рівня економічно розвинутих країн), а отже, зменшить частку в «тіні». Звичайно, це потрібно здійснювати одночасно зі зниженням податкового навантаження та перерозподілом соціальної відповідальності між державою та бізнесом.

Удосконалення інституційно-правового середовища вимагає швидкого завершення конституційної, виборчої, судової, антикорупційної та ряду інших реформ, що створить необхідні передумови для викоренення різних проявів корупції, одні з яких вважаються злочинними, а інші – лише аморальними. Зі злочинними проявами корупції і відповідних тіньовими схемами мають вести боротьбу правоохоронні органи, а з аморальними – інституції громадянського суспільства.

Підвищення морально-етичних якостей представників влади і бізнесу має базуватися на дотриманні загальнолюдських цінностей і сприяти підвищенню їх соціальної відповідальності.

Висновки. Процеси тінізації української економіки, проаналізовані з використанням спеціальних теоретичних і методичних підходів, мають усі ознаки інституційної патології, а тому на противагу їм слід активізувати зворотні процеси – детінізації економіки. Для цього необхідно реалізувати на практиці як спеціальні заходи, так і суміжні – в рамках дерегуляції, демонополізації та деолігархізації економіки.

Список використаної літератури

1. Сото Э. Иной путь. Невидимая революция в третьем мире / пер. с англ. Б. Пинскер. Москва: Catallaxy, 1995. 320 с. URL: https://www.e-reading.club/bookreader.php/53846/De_Soto_-_Inoy_put.html
2. Варналій З. С. Теоретичні засади детінізації економіки України. *Вісник Вінницького політехнічного інституту*. 2014. № 1. С. 46–53.
3. Методологічні положення обчислення обсягів економіки, яка безпосередньо не спостерігається. URL: http://www.uazakon.com/documents/date_er/pg_gtwxsw.htm
4. Харт К. Неформальная экономика. URL: <http://corruption.rsuh.ru/magazine/2/n2-04.shtml>
5. Бойко Г. Ф., Дулеба Н. В., Левицька І. О. Тіньова економіка та її вплив на економічну безпеку країни. *Вісник Національного транспортного університету. Серія: Економічні науки*. 2014. № 30. Ч. 2. С. 177–182.

6. Гесць В. М. Новий прагматизм – інструмент досягнення кращого майбутнього. *Економічна теорія*. 2017. № 1. С. 5–24.
7. Осипов Ю. М. Время философии хозяйства. Москва: Экономист, 2003. 656 с.
8. Штайльман К. Новая философия бизнеса. Т. 3: Конкуренция и ее границы. Москва: Моск. издат. дом; Берлин, 1998. 404 с.
9. Cassel D. Funktionen der Schattenwirtschaft im Koordinationsmechanismus von Markt- und Planwirtschaften. *ORDO. Jahrbuch für die Ordnung von Wirtschaft und Gesellschaft*. 1986. Bd. 37. S. 73–103.
10. Schneider F., Enste D. H. Shadow economies: sizes, causes and consequences. *Journal of Economic Perspectives*. 2000. Vol. 38. P. 77–114.
11. Харазішвілі Ю. М. Світло і тінь економіки України: резерви зростання та модернізації. *Економіка України*. 2017. № 4. С. 22–45.
12. Хом'як К. А. Тіньова економіка: типологізація форм прояву економіки. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія економічна*. 2015. № 1. С. 155–164.
13. Про затвердження Методичних рекомендацій розрахунку рівня тіньової економіки: Наказ Міністерства економіки України від 18.02.2009. № 123. URL: www.me.gov.ua/Files/GetFile?fileId=796bf8b9-f834...
14. Баранов С. О. Тіньова економіка: сутність, причини, соціально-економічні наслідки та шляхи подолання в Україні. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2015. № 3. С. 47–55.
15. Економічна безпека: навч. посіб. / за ред. З. С. Варналія. Київ: Знання, 2009. 647 с.
16. Васенко В. К. Тіньова економіка України та шляхи її детінізації. *Вісник Черкаського університету. Серія: Економічні науки*. 2016. № 1. С. 15–23.
17. Кічурчак М. В. Тіньова економіка як чинник деформації відтворення суспільних благ в Україні. *Економіка України*. 2014. № 6. С. 85–94.
18. Medina L., Schneider F. Shadow economies around the world: what did we learn over the last 20 years? *IMF Working Papers*. 2018. 24 January. URL: <http://www.imf.org/en/publications/wp/issues/2018/01/25/shadow-economies-around-the-world-what-did-we-learn-over-the-last-20-years-45583>
19. Єщенко П. С. Як подолати системні витрати неоліберального реформування економіки. *Економіка України*. 2015. № 1. С. 26–41.
20. В Пенсионном фонде подсчитали свои убытки от теневой экономики за год. *Деньги.ua*. 2018. 26 февраля. URL: http://dengi.ua/finance/302279-V-Pensionnom-fonde-podschitali-svoi-ubytki-ot-tenevoj-ekonomiki-za-god?utm_source=iaa&utm_medium=iaa&utm_campaign=iaa
21. Тінізація земельних відносин. URL: <http://www.uaeconomic.com/ulens-1707-1.html>
22. Козюк В., Длугопольський О. Вплив дистанції влади та ціннісних орієнтирів на олігархізм та розвиток кроні-секторів в сучасних економічних системах. *Вісник Київського національного університету. Економіка*. 2017. № 4. С. 30–37.
23. Леонова О. О. Сутність та місце тіньової діяльності підприємств в структурі економіки. *Актуальні проблеми економіки*. 2016. № 2. С. 18–24.
24. Дубровський В. Що таке тіньова економіка і як з нею боротися. *Реанімаційний пакет реформ*. 2017. 4 листопада. URL: <http://rpr.org.ua/news/volodymyr-dubrovskiy-scho-take-tinova-ekonomika-i-yak-z-neyu-borotysya/>

References

1. Soto, E. (1995) The other way. The invisible revolution in the third world, transl. from Engl. B. Pinsker. Moscow: Catallaxy, 320 p. Available at: https://www.e-reading.club/bookreader.php/53846/De_Soto_-_Inoy_put.html
2. Varnalii, Z. S. (2014) Theoretical principles of shadow economy of Ukraine. *Visnyk Vinnytskoho politekhnichnoho instytutu*, No. 1, pp. 46–53 [in Ukrainian].
3. Methodological provisions for calculating the volume of the economy, which is not directly observed. Available at: http://www.uazakon.com/documents/date_er/pg_gtwxsw.htm
4. Khart, K. Informal economy. Available at: <http://corruption.rsuh.ru/magazine/2/n2-04.shtml>
5. Boiko, H. F., Duleba, N. V. and Levytska, I. O. (2014) The shadow economy and its impact on the country's economic security. *Visnyk Natsionalnoho transportnoho universytetu. Seriya: Ekonomichni nauky*, No. 30, p. 2, pp. 177–182 [in Ukrainian].
6. Heiets, V. M. (2017) New pragmatism is an instrument for achieving a better future. *Ekonomichna teoriia*, No. 1, pp. 5–24 [in Ukrainian].
7. Osipov, Yu. M. (2003) The time of management philosophy. Moscow: Ekonomist, 656 p. [in Russian].
8. Shtailman, K. (1998) New business philosophy. Vol. 3: Competition and its boundaries. Moscow: Mosk. izdat. dom; Berlin. 404 p. [in Russian].

9. Cassel, D. (1986) Funktionen der Schattenwirtschaft im Koordinationsmechanismus von Markt- und Planwirtschaften. *ORDO. Jahrbuch für die Ordnung von Wirtschaft und Gesellschaft*, Bd. 37, S. 73–103.
10. Schneider, F. and Enste, D. H. (2000) Shadow economies: sizes, causes and consequences. *Journal of Economic Perspectives*, vol. 38, pp. 77–114.
11. Kharazishvili, Yu. M. (2017) Light and shadow of Ukraine's economy: growth and modernization reserves. *Ekonomika Ukrainy*, No. 4, pp. 22–45 [in Ukrainian].
12. Khomiak, K. A. (2015) Shadow economy: typology of forms of manifestation of the economy. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. Seriya ekonomichna*, No. 1, pp. 155–164 [in Ukrainian].
13. On approval of methodical recommendations for calculating the level of the shadow economy: the Order of the Ministry of Economy of Ukraine dated 18.02.2009, No. 123. Available at: www.me.gov.ua/Files/GetFile?fileId=796bf8b9-f834...
14. Baranov, S. O. (2015) Shadow economy: the essence, causes, socio-economic consequences and ways to overcome in Ukraine. *Visnyk Natsionalnoi akademii derzhavnoho upravlinnia pry Prezidentovi Ukrainy*, No. 3, pp. 47–55 [in Ukrainian].
15. Varnalij, Z. S. (ed.) (2009) Economic security: manual. Kyiv: Znannia, 647 p. [in Ukrainian].
16. Vasenko, V. K. (2016) Shadow economy of Ukraine and the ways of its deshadowing. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriya: Ekonomichni nauky*, No. 1, pp. 15–23 [in Ukrainian].
17. Kichurchak, M. V. (2014) Shadow economy as a factor in the deformation of the reproduction of public goods in Ukraine. *Ekonomika Ukrainy*, No. 6, pp. 85–94 [in Ukrainian].
18. Medina, L. and Schneider, F. (24.01.2018) Shadow economies around the world: what did we learn over the last 20 years? *IMF Working Papers*. Available at: <http://www.imf.org/en/publications/wp/issues/2018/01/25/shadow-economies-around-the-world-what-did-we-learn-over-the-last-20-years-45583>
19. Ieshchenko, P. S. (2015) How to overcome the system costs of the neo-liberal reform of the economy. *Ekonomika Ukrainy*, No. 1, pp. 26–41 [in Ukrainian].
20. The Pension Fund has calculated its losses from the shadow economy for the year (26.02.2018). *Denhy.ua*. Available at: http://dengi.ua/finance/302279-V-Pensionnom-fonde-podschitali-svoi-ubytki-ot-tenevoj-ekonomiki-zagod?utm_source=iaa&utm_medium=iaa&utm_campaign=iaa
21. The shadowing of land relations. Available at: <http://www.uaeconomic.com/ulens-1707-1.html>
22. Koziuk, V. and Dluhopolskyi, O. (2017) The influence of the power distance and value orientations on oligarchism and the development of crown sectors in modern economic systems. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu. Ekonomika*, No. 4, pp. 30–37 [in Ukrainian].
23. Leonova, O. O. (2016) The essence and place of shadow activities of enterprises in the structure of the economy. *Aktualni problemy ekonomiky*, No. 2, pp. 18–24 [in Ukrainian].
24. Dubrovskiy, V. (04.11.2017) What is the shadow economy and how to deal with it. *Reanimatsiyni paket reform*. Available at: <http://rpr.org.ua/news/volodymyr-dubrovskiy-scho-take-tinova-ekonomika-i-yak-z-neyu-borotysya/>

V. Zakharchenko

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL APPROACHES TO THE ANALYSIS OF THE PROCESSES OF UKRAINIAN ECONOMY SHADOWING

Introduction. The article is devoted to theoretical and methodical approaches to the analysis of the processes of shadowing of the Ukrainian economy.

Problem. Such an analysis is necessary to identify the causes and basic schemes of shadow activity in the context of prevention of it.

Purpose: to analyze the processes of shadowing of the Ukrainian economy (their causal conditionality, peculiarities, etc.) on the basis of modern theoretical and methodological approaches.

The presentation of the material of the article. In accordance with various theoretical approaches (economic-statistical, legal, institutional, tax and interdisciplinary), the boundaries and essence of the shadow economy are determined. It is emphasized the expediency of separating the shadow economy into three types: "white" (official), "gray" (informal) and "black" (criminal). The real causes of economic shadowing are found, which are seen in the shortcomings of state regulation, deficiencies in its institutional support, and the "erosion" of moral values among government and business representatives. The strengths and weaknesses of the main methods of assessing the level of the shadow economy, namely, direct (expert

assessments, surveys, population expenditures - retail trade turnover), indirect (loss-making enterprises, aggregate demand - aggregate supply, electric), MIMIC-method and the method of "social justice".

Results and its discussion. *The main reasons for the shadowing of the Ukrainian economy are determined, especially the negative role among them of corruption is emphasized. The basic schemes of shadow activity (offshore, "gray import" and smuggling) are allocated. The negative influence of economy shadowing on the budget process is shown. The strategic directions of reducing the level of shadowing of the Ukrainian economy are substantiated.*

Conclusions. *Conclusions are made about the high level of shadowing of the Ukrainian economy and the need to intensify measures for its shadowing.*

Keywords: *economic theory, macroeconomic system, economic growth, economic development, economic crisis, economic reform, economic regulation, economic transformations.*

Стаття надійшла до редакції 06.06.2019

DOI 10.24025/2306-4420.0.53.2019.172196

Захарченко Володимир Іванович, д.е.н., професор, Черкаський державний технологічний університет
Zakharchenko V. I., Doctor of Economics, professor, Cherkasy State Technological University
e-mail: zakharchenkovn@i.ua